

11

Bekwaam handelen zonder reflectie

Erik Rietveld

- 1 Inleiding
 - 2 Handelen zonder reflectie
 - 3 Wittgenstein over de normativiteit van 'blindelings' regels volgen
 - 4 Gesitueerde normativiteit: Wittgensteins vaklieden
 - 5 Gerichtte ontevredenheid
 - 6 Conclusie
- Noten
Literatuur

1 Inleiding¹

In veel situaties in ons dagelijks leven handelen we bekwaam zonder erbij na te denken. We stappen bijvoorbeeld met een vloeiende beweging in en uit de tram, bewaren de juiste afstand ten opzichte van anderen in de lift, of stoppen onmiddellijk de voetganger naast ons die bij het oversteken een auto niet ziet aankomen. Vaak doen we gewoon wat er gegeven de omstandigheden gedaan moet worden. Meestal staan we niet stil bij het feit dat we normaal gesproken handelen op een wijze die adequaat is gegeven de complexe concrete situatie waarin we ons bevinden. Toch is het eigenlijk verbazingwekkend dat we, zelfs zonder expliciete deliberatie (afweging), voortdurend handelen op manieren die vanuit het perspectief van onze sociaalculturele praktijken als adequaat gelden. Het doel van dit hoofdstuk is om bij te dragen aan een beter begrip van dergelijk 'bekwaam handelen' zonder expliciete reflectie, en de aard van de normativiteit die hierbij relevant is. Het betreft een zeer basale vorm van normativiteit die zowel sociaalcultureel als lichamelijk geconstitueerd is. Dit type normativiteit komt tot uitdrukking wanneer we al doende onderscheid maken tussen beter en minder goed, correct en incorrect, optimaal en suboptimaal, of adequaat en inadequaal in de context van een specifieke situatie.

Belichaamde vaardigheden, ofwel vaardigheden die we ons eigen hebben gemaakt, spelen in ons handelen een centrale rol (Rietveld, 2008a; 2008b; 2008c). Een alledaagse vaardigheid als fietsen is een voorbeeld van dit soort belichaamde knowhow. Tijdens het fietsen kunnen we, zonder dat we erbij nadenken, rekening houden met allerlei aspecten van de context: de gladheid van bruggen, (sommige) verkeersregels, dat taxi's en trams gevaarlijker zijn dan andere weggebruikers, dat toeristen de deuren van de taxi openen zonder eerst te kijken of er misschien verkeer aankomt, enzovoort. Hoe is het mogelijk dat een vaardige fietser ook zonder reflectie met dit alles rekening kan houden? Dat is een zeer complexe vraag. Het is daarom verstandig om dergelijk vaardig handelen niet alleen te onderzoeken vanuit filosofisch perspectief, maar ook vanuit bijvoorbeeld de neurowetenschappen, de psychiatrie en de psychologie. Inzichten vanuit deze (en andere) disciplines kunnen elkaar dan aanvullen en uiteindelijk bijdragen aan een grondig begrip van het fenomeen bekwaam handelen in de dagelijkse praktijk.

In dit hoofdstuk zal ik mij echter wel beperken tot inzichten vanuit de filosofie, en meer specifiek tot enkele facetten van Wittgensteins filosofie van het mentale. Het primaire doel is een beter begrip te verkrijgen van een belangrijk aspect van dit soort alledaagse activiteit: de relatie tussen een individu dat in een concrete situatie handelt zonder reflectie en sociaal geconstitueerde normen. Ik zal het normatieve aspect van ons bekwaam handelen zonder reflectie 'gesitueerde normativiteit' noemen. De centrale vraag van dit hoofdstuk is: wat is gesitueerde normativiteit?

Een beter begrip van bekwaam handelen zonder reflectie is om verschillende redenen relevant voor de psychiatrie. Volgens Gerrit Glas (2008) is het voor de psychiater die een patiënt behandelt, niet te vermijden om impliciet antwoord te geven op de vraag welke gedragingen als wenselijk en/of passend kunnen worden gezien. Indien erkenning van dit normatieve aspect van ziekte en behandeling inderdaad onvermijdelijk is, dan is het voor psychiaters cruciaal om een goed begrip te hebben van dat wat daarbij impliciet verondersteld wordt, namelijk de normale verschijningsvorm van bekwaam alledaags handelen dat zo vanzelfsprekend is dat we het vaak maar lastig scherp kunnen zien. Ten tweede wordt de centrale rol van het

lichaam op steeds meer terreinen, waaronder ten aanzien van de psychopathologie, erkend (zie hoofdstuk 15). Ik ben van mening dat dit inzicht ook implicaties heeft voor ons begrip van de normativiteit van handelen zonder reflectie. Ten derde kunnen we het bekwame handelen van psychiaters zelf zien als een vorm van gesitueerde expertise in actie. Tim Thornton (2006) heeft overtuigend beargumenteerd dat, hoe *evidence-based* een behandeling ook moge zijn, er altijd een niet te elimineren rol blijft voor prereflectieve of impliciete vaardigheden (voor *tacit knowledge*). Voorbeelden uit andere vakgebieden kunnen diverse facetten van impliciete expertkennis, die door jarenlange ervaring 'tweede natuur' geworden is, verhelderen. Dit kan er onder andere aan bijdragen dat de kenmerkende 'intuïtieve' of 'instinctieve' reacties beter op waarde geschat kunnen worden.

In paragraaf 2 van dit hoofdstuk bespreek ik allereerst enkele kenmerken van ons bekwame handelen zonder reflectie. In paragraaf 3 richt ik me op Wittgensteins opvattingen over de normativiteit van dat wat hij 'blindelings regels volgen' noemt. Dit is de vorm van normatief handelen die relevant is in allerlei alledaagse praktijken, van het volgen van een wegwijzer tot adequaat gedrag op een roltrap. Voor de normativiteit van 'blindelings' regels volgen is het niet essentieel dat de betreffende persoon het vermogen bezit om in taal expliciet te maken wat hij of zij doet, maar wel dat het individu op een betrouwbare wijze deelneemt aan een gemeenschappelijke praktijk; aan een regelmatig gebruik. Voor het begrijpen van de bekwaamheid van dergelijk handelen is de (sociaalculturele) omgeving van het individu dus van groot belang en niet zozeer wat er al dan niet *in* het individu gebeurt, noch of hij of zij op impulsieve wijze handelt.

Een van mijn aspiraties bij het schrijven van dit hoofdstuk is het bijdragen aan een beter begrip van het normatieve aspect van alledaags bekwam handelen zonder reflectie, via een beter inzicht in de wijze waarop expertise werkt in gespecialiseerde gebieden, bijvoorbeeld de architectonische praktijk. In paragraaf 3 en 4 gebruik ik het werk van Wittgenstein om meer zicht te krijgen op de aard van normativiteit in dit vaardige handelen. Wittgensteins beschrijvingen van werkende architecten en kleermakers in 'Lectures on aesthetics' (Wittgenstein, 1966) laten zien dat emotie en waardering cruciaal zijn voor het begrijpen van de wijze waarop vaklieden tot onmiddellijk correct handelen komen.

Over gesitueerde normativiteit is het belangrijk om op te merken dat de juistheid of, breder, de normatieve adequaatheid van bijvoorbeeld een object of ontwerp binnen een bepaald veld van expertise, zoals de architectuur, in laatste instantie niet gebaseerd is op de waardering van een enkeling, maar op een sociaalculturele praktijk. Normativiteit impliceert namelijk dat het in beginsel mogelijk moet zijn om een fout te maken. Wat we beter moeten zien te begrijpen, is het handelen in concrete situaties, namelijk hoe het mogelijk is dat de gesitueerde normativiteit die een individu *ervaart* overeen kan komen met sociale normen. We moeten onderzoeken hoe regels (in wittgensteiniaanse zin) dwingend kunnen zijn voor het handelen van het vaardige individu, en hoe het individu binnen de speelruimte die de regels bieden, onderscheid maakt tussen beter en minder goed. We zullen zien dat een interessant type *affectief* gedrag een belangrijke rol speelt in de wijze waarop de activiteit van een individu zich verhoudt tot deze normen. Wanneer iemand bijvoorbeeld in de lift niet de gepaste afstand bewaart, laat dat ons niet koud en stappen we zonder daarbij na te denken iets naar achteren of opzij; de opgeroepen emotie en het gedrag zijn daarbij twee kanten van dezelfde medaille.

2 Handelen zonder reflectie

Een filosofische analyse (Rietveld, 2008a) van bekwaam alledaags handelen, vanuit het perspectief van de filosofische stroming die bekendstaat als 'belichaamde en gesitueerde cognitie' (Varela, Thompson & Rosch, 1991), laat zien dat we dit handelen kunnen begrijpen in termen van het reageren op waargenomen relevante 'handelingsmogelijkheden die de omgeving ons biedt'. Gibson (1979) noemt deze handelingsmogelijkheden met een technische term *affordances* (zie ook Chemero, 2003).² Het lichaam dat een vaardigheid heeft aangeleerd, is afgestemd geraakt op relevante affordances (in een bepaalde context) (vergelijk Merleau-Ponty, 2009/1945). Een vaak gebruikt object kan bijvoorbeeld een vertrouwd object geworden zijn en als het ware uitnodigen tot interactie. Zo kan een stoel uitnodigen om erop te gaan zitten, een bed om erin te gaan liggen, en een glas water om eruit te drinken. Waargenomen affordances laten het vaardige lichaam niet koud, maar maken het gereed voor actie. De afstemming op de context is hierbij essentieel. Ze kunnen zonder tussenkomst van het expliciete denken een bekwaame reactie oproepen, een reactie waarbij rekening wordt gehouden met de context van de specifieke situatie hier en nu.

Het is van belang te beseffen dat onze belichaamde vaardigheden ook de basis vormen voor een soepele en bekwaame omgang met andere mensen. Niet alleen vertrouwde objecten kunnen prereflectief uitnodigen tot interactie, ook andere mensen kunnen dat. In dit laatste geval kunnen we spreken van 'sociale affordances', dat wil zeggen: de mogelijkheden voor sociale interactie die de omgeving ons biedt. De aanblik van een vriend of vriendin met verdriet zet aan tot troosten, een collega bij de koffieautomaat nodigt uit tot het maken van een praatje, en het zien van een uitgestoken hand maakt ons onmiddellijk lichamenlijk gereed om deze te gaan schudden.

Binnen het handelen zonder reflectie zijn er drie aspecten van gesitueerde normativiteit die onze bijzondere aandacht verdienen: (1) de verschillende soorten contexten waarin die zich ontwikkelt en tot uitdrukking komt, (2) de rol van emotie en (3) de wijze waarop gesitueerde normativiteit door het individu ervaren wordt. Emotie is een belangrijk facet van 'belichaamde cognitie' (Varela, Thompson & Rosch, 1991; Thompson, 2007). Het derde aspect betreft de eerste persoonservaring van een normatieve spanning, zoals we die ook kunnen ervaren wanneer we te dicht op een groot schilderij staan om dat goed te kunnen zien. We neigen er dan onmiddellijk naar om er iets verder vanaf te gaan staan (Merleau-Ponty, 2009/1945; Dreyfus & Kelly, 2007).³

Vanzelfsprekend handelen we niet voortdurend zonder reflectie. Soms missen we de relevante vaardigheden, gaan dingen mis, of zijn situaties te complex en worden we gedwongen om expliciet na te denken. Ik zal me in dit hoofdstuk echter zoveel mogelijk beperken tot het onderzoeken van episoden waarin de activiteiten van een vaardig persoon zich ontvouwen zonder dat expliciete reflectie daarbij een rol speelt. Ik zal hier kortweg het begrip 'handelen zonder reflectie' gebruiken. Dat het lastig is om dit type handelen te begrijpen, komt door het prereflectieve karakter ervan. Een vergelijkbare moeilijkheidsgraad kunnen we ervaren wanneer we bijvoorbeeld onder woorden proberen te brengen wat de sfeer van een feestje is, of hoe het is om je aangetrokken te voelen tot iets of iemand. Het niet-propositionele handelen van experts is een vorm van knowhow, niet van expliciet 'weten dat X', vergelijkbaar met het verschil tussen goed een gerecht kunnen koken en goed alle instructies kennen die in het kookboek staan.

In de situaties van bekwaam, vaardig handelen zonder reflectie waarop ik me zal richten, wordt ons handelen niet gestuurd door expliciet redeneren, maar wordt het ook niet volledig causaal bepaald door de omgeving. Dergelijk handelen kent zijn eigen unieke vorm van intentionaliteit en cognitie. Het gaat hier om een vorm van belichaamde intelligentie of cognitie die gemotiveerd wordt door de situatie (Merleau-Ponty, 2009/1945). Een voordeel van mijn focus op het handelen zonder reflectie van vaardige personen (experts zelfs, in paragraaf 4 en 5) is dat dit meteen duidelijk maakt dat men bij dergelijk onmiddellijk ('blindelings', intuïtief of impulsief) handelen paradoxaal genoeg uitstekend rekening kan houden met de complexiteit van de unieke, concrete situatie.

Vaardigheden en expertise worden verworven door middel van training en opgedane ervaring binnen een sociaalculturele praktijk. Wanneer een vaardigheid is verworven, is de relatie tussen lichaam en wereld veranderd. Op dat moment is de behendigheid zodanig groot dat het individu in staat is om zonder reflectie affordances waar te nemen en daar adequaat op te reageren. Zowel mensen als dieren kunnen affordances waarnemen. Voor ons doel is vooral de fenomenologische beschrijving en analyse van de wijze waarop een persoon op affordances reageert van belang. En dan vooral een beter begrip van de wijze waarop vaardige personen die opgaan in de *flow* van hun activiteiten, reageren op relevante affordances. De eerste persoonservaring van een dergelijke geïnvolueerde omgang met affordances, die ik elders heb besproken (Rietveld, 2008a), maakt duidelijk dat affordances niet gegeven zijn als abstracte handelingsmogelijkheden maar worden ervaren als lichamelijk activerend en affectief aansprekend. Dreyfus en Kelly (2007, p. 52) beschrijven de fenomenologie van affordances als een 'ervaring waarin de wereld een bepaald soort activiteit uitnodigt'.

3 Wittgenstein over de normativiteit van 'blindelings' regels volgen

Ik zal in deze paragraaf Wittgensteins opvattingen over een van de meest niet-reflectieve vormen van normatief menselijk handelen bespreken, namelijk *bedrock of action* waarbij we weliswaar zonder expliciete rechtvaardigingen op een bepaalde wijze handelen, maar toch niet ten onrechte (Wittgenstein, 2002/1953, p. 289). Ik zal beargumenteren dat voor Wittgenstein *bedrock* (omdat de letterlijke vertaling 'grondgesteente' de lading naar mijn mening niet goed dekt, laat ik het begrip onvertaald) van onmiddellijk handelen en 'blindelings' regels volgen inherent normatief zijn. Met andere woorden: ze zijn normatief onafhankelijk van de mogelijkheid die een bepaald individu bezit om te reflecteren en zich talig uit te drukken. De normativiteit van handelen zonder reflectie is geen afgeleide van reflectieve normativiteit.⁴ Het is belangrijk dat volgens Wittgenstein de praktijk van het geven van redenen en rechtvaardigingen gegrond is in 'bedrock' (de harde ondergrond) van onmiddellijk handelen zonder reflectie. In zijn eigen woorden:

'Hoe kan ik een regel volgen? – als dat geen vraag naar de oorzaken is, dan is het er een naar de rechtvaardiging voor het feit dat ik er zo naar handel. Als ik door de redenen heen ben, stuit ik op de harde rots, en mijn spade verbuigt. Ik ben dan geneigd te zeggen: zo handel ik gewoon' (Wittgenstein, 2002/1953, p. 217).

Bovendien is het volgen van een regel niet het resultaat van een keuze om op een bepaalde manier te handelen: 'Wanneer ik een regel volg, kies ik niet. Ik volg een regel *blindelings*' (Wittgenstein, 2002/1953, p. 219). Dit bedrock van 'blindelings' handelen heeft vier kenmerken (Stein, 1997). Allereerst is het belangrijk dat de overeenstemming over de wijze waarop we dingen adequaat doen, gedeeld wordt met andere participanten in een sociaalculturele praktijk. Dit is geen achtergrond van overeenstemmende meningen, maar een achtergrond die bestaat uit een 'omvangrijke overeenstemming in handelingen' (Stein, 1997, p. 211; Wittgenstein, 2002/1953, p. 241; Wittgenstein, 1983/1956, VII-40, mijn vertaling). Ten tweede, dankzij deze gedeelde achtergrond kunnen we lokale onenigheden oplossen. Ten derde kan het feit dat iemand in staat is om 'blindelings' bekwaam te handelen gezien worden als een manifestatie van diens *zekerheid* over de juistheid van de wijze waarop de regel in de gegeven omstandigheden gevolgd wordt (Stein, 1997, pp. 212-213). Binnen de belichaamde en gesitueerde benadering van geleefde normativiteit die ik hier ontwikkel, kunnen we dergelijke normativiteit en de alledaagse 'onbetwistbare zekerheid van ons handelen' (Stein, 1997, p. 233) zien als twee kanten van dezelfde medaille.

In de secundaire literatuur over dit wittgensteiniaanse onderwerp zijn de genoemde drie kenmerken tamelijk oncontroversieel. Dat geldt niet voor het vierde punt, de normatieve status van bedrock van onmiddellijk handelen. Kripke (1982) bijvoorbeeld, is volgens Stein van mening dat:

'de term "bedrock" een complex van brute gedragsmatige neigingen en regelmatigheden zou benoemen; een niet-normatief domein dat onze expliciete talige praktijken draagt' (Stein, 1997, p. 211, mijn vertaling).

Zelfs de vooraanstaande Wittgensteinkenners Baker en Hacker (1985) vatten bedrock op als een niet-normatief domein. Immers, in hun werk krijgt normativiteit buiten expliciete, talige praktijken geen enkele voet aan de grond (Stein 1997, p. 213, p. 228-233). McDowell's interpretatie (McDowell, 1984/1998b) gaat lijnrecht in tegen deze twee invloedrijke interpretaties van de (niet)normatieve status van bedrock. Volgens McDowell is Wittgenstein van mening dat we ons zelfs op dit meest basale gedragsniveau, zelfs wanneer we impulsief of 'blindelings' handelen, nog steeds in het normatieve domein bevinden (McDowell, 1984/1998b, p. 241-242; Wittgenstein, 2002/1953, p. 241).

Maar hoe kan een 'blindelings' reactie normatief zijn? Cruciaal voor deze normativiteit is de *context* van 'regelmatig gebruik' (Wittgenstein, 2002/1953, p. 198), waar deze reactie in gesitueerd is (Stein, 1997; McDowell, 1984/1998b). Wittgensteins idee van een gewoonte, een regelmatig gebruik of praktijk verschaft ons een middenweg volgens McDowell.

'Hoe kan een verrichting zowel niets anders zijn dan een "blindelings" reactie op een situatie, geen poging om op basis van een interpretatie te handelen [...] als een geval van het volgen van een regel [...]? Het antwoord is: door deel uit te maken van een gewoonte (PI [*Philosophical investigations*] 198), praktijk (PI 202), of institutie (Wittgenstein 1983/1956, VI-31)' (McDowell, 1984/1998b, p. 242).

Voor het begrijpen van de inherente normativiteit van bedrock is het essentieel om de context van 'blindelings' handelen niet uit het oog te verliezen: het regelmatige gebruik van een gemeenschap van mensen. Volgens mij is deze interpretatie van Wittgensteins opvattingen over de normatieve status van bedrock door McDowell correct (ik sluit me ook hier aan bij Stein, 1997). McDowell (1984/1998b) stelt terecht dat ons handelen zonder reflectie gesitueerd is in een gemeenschappelijke praktijk en dat dit gegeven cruciaal is voor het begrijpen van de normativiteit ervan. In zo'n benadering van normativiteit is de alledaagse ervaring van het dwingende karakter van regels, of dat wat ik 'geleefde normativiteit' noem, niets occults, maar slechts iemands geleefde neiging, ontwikkeld op basis van leerervaringen uit het verleden, om deel te nemen aan zo'n regelmatig gebruik binnen een gemeenschap (vergelijk McDowell 1984/1998b, p. 255).

Concluderend, bij het begrijpen van de normativiteit van (zelfs 'blindelings') regels volgen draait het volgens Wittgenstein niet om het vermogen om een en ander talig te articuleren, noch om het vermogen om te reflecteren, maar simpelweg om het op betrouwbare wijze deelnemen aan een gemeenschappelijk gebruik. Doordat de normativiteit geconstitueerd wordt door de gemeenschappelijke praktijk waarin de verrichtingen van het individu zijn ingebed, is het in beginsel mogelijk dat ook vaardige personen fouten maken. Hoewel het handelen zonder reflectie niet ondernomen wordt op basis van expliciete redenen, kan het dus wel degelijk falen. Deze complexe context maakt dat de verrichtingen van een vaardig individu, bijvoorbeeld 'blindelings' reagerend op relevante affordances, toch normatief zijn. Overigens is dit nog niet het volledige verhaal over de constitutie van gesitueerde normativiteit. Onze belichaamde vaardigheden zijn eveneens cruciaal voor het genereren van adequaat gedrag in concrete situaties. Omdat wij mensen 'experts' zijn in alledaags handelen, is het zinvol om het bekwame handelen van vaklieden beter te bestuderen.

4 Gesitueerde normativiteit: Wittgensteins vaklieden

Wittgenstein voert in *Lectures on aesthetics* enkele uitmuntende vaklieden ten tonele. Zijn (Wittgenstein, 1966, p. 13) meester-kleermaker maakt bijvoorbeeld op onproblematische wijze een kostuum; alles verloopt soepel. Deze vakman hoeft niet te reflecteren, te praten of afmetingen te representeren in centimeters. Hij knipt gewoon en is tevreden. Deze kleermaker genereert een *gesitueerde* vorm van normativiteit. Waar de sociaalculturele (kleermakers)-praktijk terecht gezien kan worden als de belangrijkste bron van normativiteit, geldt dat in de concrete situatie hier en nu de expert zelf eveneens een relevante 'bron' is. Normaal gesproken is dat wat deze gesocialiseerde expert als correct ervaart in deze specifieke en unieke situatie, ook daadwerkelijk correct. Om die reden kunnen we ook de expert zelf (of het vaardige lichaam) zien als een (maar niet als *de!*) 'bron' van normativiteit wanneer hij of zij binnen de vertrouwde praktijk opereert. Met andere woorden: naast de sociaalculturele praktijk is belichaming ook constitutief voor gesitueerde normativiteit.

Wittgensteins voorbeelden laten zien dat de esthetiek voor hem een zeer veelomvattend domein is. Het gaat veel verder dan de kunst, ook de kunstnijverheid en architectuur vallen er bijvoorbeeld onder. Zo beschrijft hij in een ander centraal voorbeeld de geïnvolverde reactie van een architect die op 'instinctieve' wijze het incorrecte ontwerp van een deur verbetert.

‘De uitdrukking van ontevredenheid is niet hetzelfde als de uitdrukking van onbehagen. De uitdrukking van ontevredenheid [...] zegt: maak [deze deur] hoger ... te laag! ... doe hier iets aan’ (Wittgenstein, 1966, p. 13, mijn vertaling).

Wittgenstein (1976/1993) bekritiseert het gebruik van de term ‘intuïtie’ bij vaardig handelen. Hij geeft de voorkeur aan ‘instinct’ in die context, waarschijnlijk omdat hij de lichamelijke basis van deze vorm van knowhow wil benadrukken. Daarbij is het belangrijk om te beseffen dat voor Wittgenstein zulke instinctieve reacties vaak beheerst en sociaal verworven zijn. Ze zijn flexibel in de zin dat deze reacties zijn afgestemd op de specifieke situationele context. Ik gebruik de term ‘instinct’ ook op deze wat eigenaardige en brede wijze, bijvoorbeeld wanneer ik het heb over ‘instinctief normatief handelen’.

In het handelen zonder reflectie worden objecten normaal gesproken gaandeweg het proces van het vervolmaken of verbeteren van deze objecten gewaardeerd. Zo’n waardering door een vakman heeft een evaluatief karakter en komt tot uitdrukking in wat en hoe (met welke gebaren, intonatie en gezichtsuitdrukkingen) deze kenner selecteert en waardeert en in de affordances die hem aanspreken. Zulke waarderingsreacties zijn gericht op het verbeteren van een object. Waarderingen van objecten door Wittgensteins experts zijn geïnvolveerd, onmiddellijk, niet-deliberatief en niet-talig. Dit in tegenstelling tot wat we ‘oordelen’ zouden kunnen noemen. Dat is meer afstandelijk, delibererend en talig.

Waardering heeft een normatief karakter: het betreft normaal gesproken de juistheid of verbetering van een object voor een waarderende kenner in een unieke situationele context. Aangezien zo’n context complex van aard is, is het niet mogelijk om volledig expliciet te maken wat de waardering precies omvat. Waardering is gesitueerd in een praktijk en een cultuur. De geleefde waardering van een object (in context) door de vakman, die bijvoorbeeld tot uitdrukking kan komen in zijn tevredenheid met het zojuist gemaakte object, is normatief gebonden zonder op enige wijze expliciet of impliciet door een regel geleid te zijn. Hoewel een vakman zich de expliciete regels of instructies, die de normatieve praktijk beschrijven waarin hij thuis is misschien jaren geleden eigen heeft gemaakt, kan hij normaal gesproken prima functioneren zonder op die regels een beroep te doen. Ze spelen in de handeling als zodanig niet mee. Waardering hoeft niet expliciet gemaakt te worden. Die blijkt primair doordat die tot uitdrukking komt in wat Wittgenstein ‘esthetische reacties’ noemt.

‘Misschien is het belangrijkste gegeven over de esthetiek wel dat wat men esthetische reacties zou kunnen noemen: bijvoorbeeld ontevredenheid, walging, onbehagen’ (Wittgenstein, 1966, p. 13, mijn vertaling).

Met deze reacties bedoelt Wittgenstein expressies van waarderingsreacties die blijken door de wijzen waarop de vakman handelt: zijn houdingen, gebaren en gezichtsuitdrukkingen. Uit de dynamische houding van de vakman, die gericht is op het object in zijn context, blijkt wat er in de gegeven situatie voor hem toe doet. Wittgenstein benadrukt dat dergelijke waarderingsreacties een *gerichtheid* bezitten. De relatie tussen de reactie van de vakman (die blijkt door diens gedrag en doorleefde ervaring) en het object is een interne relatie (Wittgenstein, 1966, p. 14). In Wittgensteins werk is een intentionele relatie altijd een interne relatie. In een interne relatie behoren de relata op een intrinsieke wijze bij elkaar. De interne relatie tussen het object en de waarderingsreactie is vergelijkbaar met het trek hebben in een

appel. Ook daar is de relatie tussen onze beleving en het object constitutief voor de trek en wel specifiek voor het trek hebben in een appel (Wittgenstein, 2002/1953, p. 440).

Van de genoemde waarderingsreacties is gerichte ontevredenheid de meest relevante voor ons, omdat het daarbij gaat om het vermogen om subtiele onderscheidingen te maken die recht doen aan de specifieke situatie (dit in tegenstelling tot de alles-of-nietsreacties die we zien in het geval van gerichte walging en gericht onbehagen). De expressie van 'gerichte ontevredenheid' door een vakman kan gezien worden als prototypisch voor instinctief normatief handelen, en is een concreet voorbeeld van het reageren op een relevante affordance.

5 Gerichte ontevredenheid

5.1 Wittgensteins architect en gerichte ontevredenheid

Wittgensteins architect gaat op in zijn werk en merkt, zoals we hiervoor zagen, plotseling op dat de deur, van het huis waaraan zijn medewerkers werken, niet goed is. De architect is hiermee ontevreden en meldt direct, zonder na te denken, dat de deur hoger gemaakt moet worden. De expressie van deze architect, die volledig non-verbaal kan zijn, kan er zo aan bijdragen dat de hoogte van de deur gecorrigeerd wordt.

Hoewel Wittgenstein op andere plaatsen in zijn tekst duidelijk maakt dat zowel gerichte ontevredenheid als gericht onbehagen dimensies van objectgerichtheid en lichamelijk reageren bezitten, gaat hij verder niet in op de precieze verschillen tussen gericht onbehagen en gerichte ontevredenheid. Volgens mij is het belangrijkste verschil dat gerichte *ontevredenheid* een meer specifiek begrip van de situatie uitdrukt dan gericht *onbehagen*. Een basaal voorbeeld van gericht onbehagen kan bijvoorbeeld een ervaring zijn als: 'Dit lijkt me gewoon niet juist'. In meer extreme voorbeelden zou bijvoorbeeld het object kapotgemaakt kunnen worden en er zou opnieuw begonnen kunnen worden, of de persoon zou alles achter zich kunnen laten door naar huis te gaan.

Gerichte *ontevredenheid* doet een beroep op het vermogen van de vakman om in het handelen zonder reflectie instinctief en onmiddellijk allerlei subtiele onderscheidingen te maken. Dit stelt hem in staat om *onmiddellijk* te zien wat er gedaan zou moeten worden om de huidige situatie te verbeteren, of om een gegeven obstakel te omzeilen; om relevante handelingsmogelijkheden (affordances) waar te nemen en te realiseren. In het voorafgaande zagen we dat de architect opmerkt dat de deur in de gegeven architectonische context niet goed is en dat deze onmiddellijk enkele alternatieven ziet (de deur smaller maken of de deur hoger maken), en waarin hij bovendien onmiddellijk reageert op de beste van deze twee handelingsmogelijkheden (bijvoorbeeld door te zeggen: 'Maak de deur hoger!' of door middel van een equivalente non-verbale reactie). Omdat experts op vertrouwd terrein normaal gesproken onmiddellijk de relevante handelingsmogelijkheden zullen realiseren, is gerichte ontevredenheid (en niet gericht onbehagen) de voor hen kenmerkende wijze van het verbeteren van de situatie.

De rol van eerste persoonservaring is van groot belang voor het begrijpen van Wittgensteins notie van gerichte ontevredenheid, en daarmee voor de wijze waarop experts al handelend onderscheid maken tussen beter en minder goed. Wanneer de correctheid van het object waaraan hij werkt toeneemt, kan de mate van ervaren gerichte ontevredenheid geleidelijk afnemen. De door de vakman gevoelde graad van ontevredenheid met het object waaraan hij

werkt, is direct gerelateerd aan de incorrectheid van dit object (de te lage deur bijvoorbeeld). Zijn ervaring verandert met de verbetering van het object en in sommige gevallen kan dit proces uitmonden in tevredenheid (Wittgenstein, 1966, p. 19).

Het onderscheid tussen afstandelijk oordelen enerzijds en geïnvolverde waardering anderzijds dient volgens Wittgenstein voortdurend in het oog te worden gehouden. De vakman gaat namelijk doorgaans op in zijn werk, terwijl hij voortdurend gericht is op de correctheid van het object waaraan hij werkt. Wanneer de architect ziet dat de deur te hoog is, is hij er zeker van dat deze zo niet correct is. De waardering 'Te hoog!' kan door hem op instinctieve wijze uitgedrukt of gearticuleerd worden, zonder dat hij daarbij noodzakelijkerwijs een expliciet geformuleerd doel in zijn achterhoofd hoeft te hebben, bijvoorbeeld dat de deur 4,51 meter hoog moet zijn. Veeleer kunnen we zeggen dat, mede dankzij de knowhow en belichaamde *concerns* (belangen in brede zin, dat wil zeggen: behoeften, voorkeuren, interesses, enzovoort) die hij in de loop der tijd verworven heeft, zijn gerichte ontevredenheid hem in staat stelt om het object stap voor stap te verbeteren door zich te laten leiden door de uitnodigende handelingsmogelijkheden die de deur (in context) hem biedt, en dit traject te volgen tot het moment waarop uiteindelijk correctheid en afwezigheid van ontevredenheid gerealiseerd zijn.

Indien de intersubjectieve situatie daarom vraagt, is de vakman in staat om zijn waardering verbaal te verantwoorden. Bijvoorbeeld wanneer iemand hem om een uitleg vraagt. Wittgenstein suggereert dat zo'n expliciete uitleg, waarin zijn waardering van (aspecten van) het object gearticuleerd wordt, op een andersoortige wijze normatief van aard is, namelijk in de zin dat het gebaseerd is op het geven van redenen (Wittgenstein, 1966, pp. 14-15, p. 21). In potentie kan de in een handelswijze uitgedrukte waardering dus aangevuld of verhelderd worden middels additionele expressies, zowel verbaal als non-verbaal. Merk hierbij op dat dit tweede (op het geven van redenen gebaseerde) type normativiteit pas achteraf een rol speelt. Als zodanig kan deze talige vorm van normativiteit onderscheiden worden van de gesitueerde en doorleefde normativiteit die zich juist manifesteert in expressies en/of reacties van gerichte ontevredenheid in het handelen zonder reflectie. Gesitueerde normativiteit wordt hier en nu tot stand gebracht en toont zichzelf direct in de adequaatheid van de aanpassingen van een object. Echter, op het moment zelf spelen expliciete redenen geen rol voor de vakman (hoewel hij, zoals gezegd, wel in staat zou zijn om spontaan een bekwaam – maar partieel – antwoord te geven aan iemand die hem een waaromvraag zou stellen).

5.2 Wittgensteins kleermaker en gerichte ontevredenheid

Ik zal nu het handelen zonder reflectie van de kleermaker verder uitdiepen. Daarbij verloopt de *flow* van activiteit voorspoedig en ervaart de vakman geen ontevredenheid. Wat betekent deze casus voor ons begrip van de notie van gerichte ontevredenheid? Wittgensteins kleermaker (Wittgenstein, 1966, p. 13) heeft een betrouwbaar gevoel ontwikkeld voor bijvoorbeeld de juiste breedte van de stof voor een onderdeel van een kostuum. In zijn omgang met de stof maakt hij onmiddellijk de subtiele onderscheidingen waar de situatie om vraagt en houdt zo rekening met bijvoorbeeld de kenmerken van de stof, de persoon die het kostuum gaat dragen, de huidige mode, enzovoort. De kleermaker stuurt dit proces niet actief door bijvoorbeeld zijn persoonlijke smaak of door een vergelijking met een expliciete norm, maar knipt zoals hij knipt omdat hij het zo als juist ervaart, terwijl hij breder als *te* breed, en smaller als *te* smal *zou ervaren*. Dit laatste aspect is cruciaal voor het begrijpen van de notie van gerichte ontevredenheid, omdat het verduidelijkt waarom de expert geen enkele neiging heeft om anders te knippen dan hij doet.

Het draait hier om de relatie tussen gesitueerde normativiteit en emotie: door het op deze (juiste) wijze te knippen is de kleermaker tevreden, maar indien hij het anders zou doen, zou hij niet tevreden zijn. Juistheid en gerichte tevredenheid of ontevredenheid zijn intern gerelateerd. Het gevoel voor het spel dat de kleermaker bezit, is zo goed ontwikkeld dat zijn ervaring van tevredenheid of ontevredenheid zelfs rekening houdt met relevante aspecten van zijn omgeving die hij op dit moment niet waarneemt of overdenkt, zoals de mode van dit jaar. Hoewel gerichte ontevredenheid als filosofisch concept zowel eerstepersoonservaring als gedragsmatige aspecten omvat, hoeft de vakman in de concrete handelings situatie overigens niet noodzakelijkerwijs altijd daadwerkelijk tevredenheid of ontevredenheid te ervaren. Zoals gezegd vindt de voortdurende waardering van het object altijd plaats in een bijzonder rijke context. In dit voorbeeld van de kleermaker zijn enkele relevante contextuele factoren bijvoorbeeld de leeftijd en het budget van zijn klant, het seizoen en de huidige mode (Wittgenstein, 1966, p. 13). Algemener kunnen we – met Wittgenstein (1966, p. 11, noot 2) – stellen dat ieder moment van gesitueerde normativiteit haar plaats heeft binnen een kleermakerspraktijk die op zijn beurt binnen een cultuur staat. De vakman is thuis gemaakt (of geraakt) in een bepaalde praktijk binnen een cultuur. Naarmate een vakman beter thuis is in een praktijk, zal hij verfijnder waarden; zijn onmiddellijke (of ‘impulsieve’) waarderingsreactie houdt rekening met steeds meer relevante aspecten van de situatie.

5.3 Conclusie gerichte ontevredenheid

De gerichte ontevredenheid van Wittgensteinsteins vaklieden is een uitdrukking van hun waardering van een object (in context) als (nog) niet correct. Gerichte ontevredenheid speelt een belangrijke rol in hun oriëntatie op verbetering of juistheid van het object; het beweegt ze als het ware in de juiste richting. Het beschrijft een interne relatie tussen, enerzijds, het gedrag en de doorleefde ervaring van een vakman, en, anderzijds, het object waaraan zij werken. Hoewel Wittgenstein de rol van het lichaam niet expliciet bespreekt, maken de besproken teksten duidelijk dat belichaamde concerns en knowhow aan de basis staan van de vertoonde contextuele en normatieve fijngevoeligheid. Over het algemeen is iets correct als het de (altijd al gesocialiseerde) vakman tevreden stemt; dit toont zich in het onderscheid dat we maken tussen vaklieden en amateurs.

Gerichte ontevredenheid is een affectieve en gedragsmatige waarderingsreactie op een object, die rekening houdt met de complexe context en (de vaak subtiele) handelingsmogelijkheden. Omdat het zowel een affectieve als een gedragsmatige component heeft, kunnen we gerichte ontevredenheid een ‘bewegingsaffect’ (Varela & Depraz, 2005; Klaassen, Rietveld & Topal, 2010) noemen. Deze snelle, instinctieve waarderingsreactie gaat in zekere zin vooraf aan het onderscheid tussen emotie en cognitie. Net zoals bijvoorbeeld het aangetrokken worden door iets of iemand, is het gelijktijdig affectief en gedragsmatig. De term *bewegingsaffect* onderstreept ook het gegeven dat iemand die reeds iets aan het doen was, plotseling geraakt of bewogen werd door de waarneming van de staat van het object. Zo’n affectieve impact heeft alles te maken met belichaming, en vooral met dat waar de persoon om geeft (zijn of haar concerns). Overigens is het belangrijk om op te merken dat gerichte ontevredenheid niet alleen een rol speelt in het handelen van experts, maar ook in episodische handelen, zoals bijvoorbeeld wanneer we op zoek zijn naar het juiste woord (Wittgenstein, 2002/1953; Wittgenstein, 2002/1953, p. Iixi, p. 218; Wittgenstein, 1966, p. 18; Klaassen, Rietveld & Topal, 2010).

6 Conclusie

Een beter begrip van bekwaam handelen zonder reflectie is relevant voor de psychiatrie, omdat prereflectieve of impliciete vaardigheden een niet te elimineren rol spelen in het alledaagse handelen van mensen en het vaardige handelen van psychiaters zelf. Zowel onze vaardigheden als dat wat er voor ons toe doet, worden gevormd binnen sociaalculturele praktijken. Wanneer we een nieuwe vaardigheid hebben verworven, is de relatie tussen lichaam en wereld veranderd. Vanaf dat moment zijn we in staat om ons door de in de gegeven situatie relevante handelingsmogelijkheden (affordances) te laten aanspreken. Reflectie komt daar veelal niet aan te pas. Gesitueerde normativiteit kunnen we zien als het normatieve aspect van ons vaardige handelen in context, van belichaamde cognitie in het handelen zonder reflectie. Deze basale vorm van normativiteit is zowel sociaalcultureel als lichamelijk geconstitueerd. Wittgensteins beschrijvingen van het fenomeen gerichte ontevredenheid zijn paradigmatische voorbeelden van gesitueerde normativiteit. Het reageren op *relevante* affordances (in context) vormt de kern van het normatieve aspect van het handelen zonder reflectie.

Merk hierbij op dat de bekwame reactie van de expert niet slechts zijn of haar ontevredenheid vermindert, maar gelijktijdig ook iets verandert in onze intersubjectieve wereld: het verbetert het object. Ik heb benadrukt dat bewegingsaffect een centrale rol speelt in het bekwame handelen zonder reflectie. In de concrete handelingssituatie vormt bewegingsaffect de verbinding tussen het gedrag van het vaardige individu en de sociale normen van de betreffende praktijk. Deze centrale rol voor bewegingsaffect verheldert ook de doorleefde ervaring van normatieve gebondenheid, ofwel het maar al te vaak genegeerde fenomeen van geleefde normativiteit.

Noten

- 1 Dit hoofdstuk is een bewerkte vertaling van een deel van een artikel dat eerder verscheen in *Mind* (Rietveld, 2008b, pp. 973-985, copyright E. Rietveld). Ik wil Sanneke de Haan bedanken voor diverse goede suggesties. Mijn onderzoek wordt financieel ondersteund door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) middels een VENI-subsidie.
- 2 Helaas bestaat bij mijn weten geen goede Nederlandse vertaling van het begrip affordance.
- 3 Een manier om zo'n prereflectieve normatieve spanning aan den lijve te ervaren, is door een ongeschreven regel bewust niet te volgen, bijvoorbeeld door in het midden van een kleine lift te gaan staan en daar te blijven staan wanneer andere mensen binnenkomen.
- 4 Mijn interpretatie van Wittgensteins tekst volgt Harry Steins (1997) analyse en deelt met McDowell's artikelen (McDowell, 1979/1998a; 1984/1998b) over Wittgenstein het standpunt dat handelen zonder reflectie niet-normatief is.

Literatuur

- Baker, G.P., & Hacker, P.M.S. (1985). *Wittgenstein: Rules, grammar and necessity*. Oxford: Blackwell.
- Boer, J.A. den, Glas, G., & Mooij, A.W.M. (Red.). (2008). *Kernproblemen van de psychiatrie*. Amsterdam: Boom.

- Chemero, A. (2003). An outline of a theory of affordances. *Ecological Psychology*, 15, 181-195.
- Dreyfus, H.L., & Kelly, S.D. (2007). Heterophenomenology: Heavy-handed sleight-of-hand. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*, 6, 45-55.
- Gibson, J.J. (1979). *The ecological approach to visual perception*. Boston: Houghton Liffin.
- Glas, G. (2008). Over het psychiatrisch ziektebegrip. In J.A. den Boer, G. Glas & A.W.M. Mooij (Red.), *Kernproblemen van de psychiatrie* (pp. 328-370). Amsterdam: Boom.
- Klaassen, P., Rietveld, E., & Topal, J. (2010). Inviting complementary perspectives on situated normativity in everyday life, *Phenomenology and the Cognitive Sciences*, 9, 53-73.
- Klagge, J.C., & Nordmann, A. (Red.). (1993). *Philosophical occasions 1912-1951*. Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- Kripke, S. (1982). *Wittgenstein on rules and private language*. Oxford: Blackwell.
- McDowell, J.H. (1998a). Virtue and reason. In J.H. McDowell, *Mind, value, and reality* (pp. 50-73). Cambridge, MA: Harvard University Press. (Oorspronkelijk gepubliceerd in 1979 in *The Monist*, 62, 331-350)
- McDowell, J.H. (1998b). Wittgenstein on following a rule. In J.H. McDowell, *Mind, value, and reality* (pp. 221-262). (Oorspronkelijk gepubliceerd in 1984 in *Synthese*, 58, 325-363)
- McDowell, J.H. (1998c). *Mind, value, and reality*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Merleau-Ponty, M. (2009). *Phenomenology of perception* (Tiemersma, D., & Vlasblom, R., vert.). Amsterdam: Boom. (Oorspronkelijk gepubliceerd door Gallimard in 1945)
- Rietveld, E. (2008a). *Unreflective action: A philosophical contribution to integrative neuroscience*. Proefschrift, Universiteit van Amsterdam. Amsterdam: ILLC-Dissertation Series DS-2008-05.
- Rietveld, E. (2008b). Situated normativity: The normative aspect of embodied cognition in unreflective action, *Mind*, 117, 973-1001.
- Rietveld, E. (2008c). The skillful body as a concerned system of possible actions: Phenomena and neurodynamics, *Theory & Psychology*, 18, 341-363.
- Stein, H.P. (1997). *The fiber and the fabric: An inquiry into wittgenstein's views on rule-following and linguistic normativity*. Proefschrift, Universiteit van Amsterdam. Amsterdam: ILLC-Dissertation Series DS-1997-05.
- Thompson, E. (2007). *Mind in life: Biology, phenomenology, and the sciences of mind*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Thornton, T. (2006). Tacit knowledge as the unifying factor in evidence based medicine and clinical judgement. *Philosophy, Ethics, and Humanities in Medicine*, 1, E2.
- Varela, F.J., & Depraz, N. (2005). At the source of time: Valence and the constitutional dynamics of affect. *Journal of Consciousness Studies*, 12, 61-81.
- Varela, F.J., Thompson, E., & Rosch, E. (1991). *The embodied mind: Cognitive science and human experience*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Wittgenstein, L. (1966). Lectures on aesthetics. In L. Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief* (pp. 1-40). Oxford: Blackwell.
- Wittgenstein, L. (1983). *Remarks on the foundations of mathematics* (Revised edition). Cambridge, MA: MIT Press. (Oorspronkelijk gepubliceerd door Blackwell in 1956)
- Wittgenstein, L. (1993). Cause and effect: Intuitive awareness. In Klagge & Nordmann (1993), *Philosophical occasions 1912-1951* (pp. 368-426). Indianapolis: Hackett Publishing Company. (Oorspronkelijk gepubliceerd in 1976 in *Philosophia*, 6, 391-445)
- Wittgenstein, L. (2002). *Filosofische onderzoekingen* (Derksen, M., & Terwee, S., vert.) Amsterdam: Boom. (Oorspronkelijk gepubliceerd door Blackwell in 1953: *Philosophical investigations*)